

19. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
20. Попов А.С. Синтаксическая структура современных газетных заголовков и ее развитие / А.С. Попов // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 95 – 126.
21. Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление / О.И. Реунова. – Пятигорск: Изд-во Пятигорск. гос. лингв. ун-та, 2000. – 229 с.
22. Ронгинский В.М. Синтаксические модели заголовков / В.М. Ронгинский // Грамматика и стилистический анализ украинской и русской мов. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 185 – 205.
23. Сковородников А.П. Эллипсис как стилистическое явление современного русского литературного языка: пособие для спецкурса / А.П. Сковородников. – Красноярск: Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1978. – 95 с.
24. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. / А.А. Шахматов –Л.: Учпедгиз, 1941. – 640с.
25. Швейц А.В. Публицистический стиль современного русского литературного языка (О некоторых особенностях современной газетной речи и тенденциях ее развития). – К.: Изд-во при КГУ изд. об-ва „Види школа“, 1979. – 127 с.
26. Шевцова Г.О. Еллипсис різновид інфінітивних речень в сучасній українській мові / Г.О. Шевцова // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 235 – 242.
27. Шульгина В.И. Структурно-семантические типы эллиптических конструкций в русской разговорной речи: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русск. язык“ / В.И. Шульгина. – К., 1990. – 17 с.
28. Palmer F. Grammar of Spoken English / Rev. By R. Kigdon. – Cambridge University Press, 1969.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано найтиповіші тенденції й особливості функціонування еліптичних речень у мовленні української преси початку ХХІ ст., зазначено на оновленні їхньої структури й семантики, виокремлено основні стилістичні функції, що їх вони виконують у власних контекстах і заголовкових комплексах сучасних українських газет.

Ключові слова: еліптичні речення, еліпсис, елімінація, імпліцитний/експліцитний член речення, стилістична функція, мовлення української преси початку ХХІ ст.

The most typical tendencies and peculiarities of the function of elliptical sentences in the language of the Ukrainian press at the beginning of the XXI c. are analysed. The refreshment of their structure and semantics, their main stylistic functions that are employed in the context and the complexes of the title of modern Ukrainian newspapers are researched.

Key words: elliptical sentences, ellipsis, elimination, implicit/explicit part of a sentence, stylistic function, language of the Ukrainian press at the beginning of the XXI c.

Людмила Завальнюк
(Вінниця)

УДК 811.161.2'367.332'367.625.41

МЕТОДИКА ВИОКРЕМЛЕННЯ ІНФІНІТИВА ЯК СКЛАДОВОЇ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОГО КОМПОНЕНТА РЕЧЕННЯ

В українській мові чимало дискусій пов'язано з інфінітивом. Проблема синтаксичної ролі інфінітива в реченні, в різних синтаксичних структурах була в центрі уваги мовознавців ХХ століття. Дослідники трактували інфінітив, його граматичний статус по-різному. Наприклад, Р.Якобсон наголошує на тому, що „з усіх дієслівних форм найменшу граматичну інформацію має інфінітив. Він нічого не говорить ні про учасника описуваної події, ні про стосунок цієї події до інших описуваних подій або полів мовлення. Отже, інфінітив вилучає категорії особи, роду, числа, таксису і часу“ [18, с.108]. П.А. Лекант зазначає, що за своїм походженням інфінітив – це форма давального відмінка однини віддієслівного іменника, який втратив інші відмінкові форми і перейшов у систему дієслів [14, с.216]. М.А. Бріцин трактує неозначену форму дієслова як таку, що означає дію, процес безвідносно до особи, числа, часу. Це найбільш загальна назва дії як процесу і тому в формі інфінітива дієслова фіксуються в словниках [1, с.263].

У словнику лінгвістичних термінів інфінітив характеризується як незмінну форму дієслова (лат. *modus infinitivus* – неозначений спосіб), яка в слов'янських мовах (крім болгарської і македонської мов, що втратили інфінітив) з усіх категорій дієслова зберігає функціями в реченні інфінітив наближається до віддієслівності-неперехідності. За своїми визначеннями інфінітив в словнику співвідноситься з його трактуванням вітчизняними мовознавцями. Інфінітив ще називають „нефінітною формою дієслова“ (вербоїд), яка існує у флективних та аглокативних мовах і використовується для оформлення присудка, а також слів із предикативним значенням в позиціях іменних членів речення [9, с.198].

Інфінітив виконує предикативну і номінативну функції в синтаксичній системі мови [7, с.75]. Предикативну функцію неозначена форма дієслова виконує тоді, коли входить до складу присудка двоскладного речення або головного члена односкладних інфінітивно-безособових речень: *Я буду працювати; Нічого сказати*. Інфінітив виконує номінативну функцію, коли виступає як окремий головний або другорядний член речення: *Надворі в цей час продовжувало віхорити* (У. Самчук); *Я страшив силу приймати враження, стався машиною* (І. Франко) [7, с.75].

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні основних критеріїв виокремлення інфінітива у складеному дієслівному присудку та інфінітивному підметі двоскладного речення. Предметом є інфінітив як складовою формально-синтаксичного компонента речення. Матеріалом дослідження слугує картотека простих речень з предикативним центром у складі з інфінітивом, дібраних із художніх творів та друкованих засобів масової інформації.

Питання про складений присудок цікавило учених давно. Опис складеного присудка можна знайти в працях таких мовознавців: О.Х. Востокова, Ф.І. Булаєва, В.О. Богородицького, О.О. Потебні, О.М. Пешковського, О.О. Шахматова. Усі вони трактували це граматичне явище по-своєму. Підґрунтям для подальших досліджень цієї складної синтаксичної категорії стали праці саме цих мовознавців.

Виникають труднощі при виокремленні інфінітива з-поміж членів речення, якщо врахувати те, що неозначена форма дієслова може виступати як окремий незалежний головний член речення (підмет, присудок), вступати в семантичні єдності та бути частиною складеного дієслівного та іменного присудків, а також йому можуть бути притаманні синтаксичні властивості додатка, означення та обставини. Такі труднощі аналізу та виокремлення інфінітива пов'язують із семантичними єдностями та їх граматикалізацією, що призводить до виникнення складених присудків. Ця проблема привернула увагу таких вчених, як І.Р. Вихованця, Н.Л. Іваницької. Але поняття „семантична єдність“ і „член речення“ не завжди збігаються. „Семантичною єдністю називається таке сполучення компонентів, які зумовлюють передачу повного смислового поняття; вилучення одного з компонентів такої єдності обов'язково веде до неповної передачі змісту“ [13, с.66]. У реченні можна виділити декілька семантичних єдностей, з яких лише одна граматикалізується і стає єдиним членом речення аналітичної будови, чим найбільше задовольняється у структурі така єдність, тим більше можливості в неї бути одним членом речення – складеним присудком. Отже, семантична єдність слів не править за критерій об'єднання їх у член речення аналітичної будови; вона виступає базою, на якій ґрунтується явище аналітизму в системі членів речення [6, с. 17].

Майже всі існуючі визначення присудка в науковій літературі будуються таким чином, що за вихідні положення взято роль цього члена речення у вираженні ознаки іншого головного члена – підмета [13, с.59]. Мовознавці, даючи визначення присудка, в основному звертають увагу на його особливість бути головною складовою речення. Наприклад, І.Р. Вихованець визначає присудок головним членом двоскладного речення, який вказує на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом й виражається спеціалізованими для присудкової функції дієслівними формами [2, с.76].

Простий присудок двоскладного речення є найзвичайшою формою присудка [2, с.77]. Інфінітив може вводити до складу простого присудка: *Цап крутиться, лізавсь на дубки, і тікати, загорни хвіст* (С.Олійник). Незважаючи на те, що простий дієслівний присудок найчастіше являється в двоскладному реченні дієслівної будови, інфінітив є найвищим уживаним у такій структурі присудка. Порівняно з простим присудком основою складеного дієслівного присудка становить інфінітив повнозначних дієслів: *Вона знову не зуміла "сипути", як роса.* " *Вони мусять випити сірку чаю до двох разів з уюмо* (І. Баграйний); *Того не можна переповнити словами* (І. Баграйний). Але в граматичні не кожне поєднання дієвідмінкової форми з інфінітивом є складеним дієслівним присудком.

У "Словнику лінгвістичних термінів" за редакцією Д.І. Ганзича та І.С. Олійника розрізняють інфінітиви об'єкта, суб'єкта та присубстантивний. Інфінітив об'єкта – предієслівний інфінітив, який підпорядкований дієслову із спонукальним значенням, означає дію іншої особи, ніж особова форма дієслова, і виконує роль додатка. Інфінітив суб'єкта – предієслівний інфінітив, який відноситься до того ж суб'єкта дії, що й особова форма, від якої залежить інфінітив, і в реченні є частиною складеного присудка. Інфінітив присубстантивний – який залежить від іменника і виступає в реченні в ролі неузгодженого означення [3, с.98].

І.Р. Вихованець зауважує, що в дієслівному складеному присудку інфінітив має позначати дію, процес чи стан тієї самої істоти і предмета в позиції підмета, що й дієвідмінкова форма дієслова. Такий інфінітив він називає суб'єктивним, а інфінітив, що стосується дії, процесу і стану іншої порівняно з дієвідмінковою формою істоти чи предмета, – об'єктивним [2, с.78]. Порівняймо: *Тетяна вміла виконувати напоти* (О. Компанієць) і *Він звелів юнакові злізти з дерева* (І. Баграйний). У першому реченні словосполучка *вміла виконувати* є складеним дієслівним присудком, який охоплює дві частини: основу – це суб'єктивний інфінітив повнозначного дієслова; допоміжку, яка виражається модальним дієсловом *вміла*, що вказує на можливість і необхідність дії. Друге речення має зовсім іншу граматичну структуру. Дієслово *звелів* + інфінітив *злізти* не утворюють семантичної єдності та складеного дієслівного присудка. Інфінітив *злізти* є об'єктивним, який кваліфікують як другорядний член речення (в даному випадку як додаток): *Він* (що зробив?) → *звелів* (кому?) → *юнакові* (що?) → *злізти* (звідки?) → *з дерева*. Значеннєва близькість до предієслівних відмінкових форм іменників з об'єктивним значенням дають можливість віднести такий інфінітив до форм у функції додатка. Ще О.О. Шахматов зазначав, що оскільки інфінітив за походженням є непрямий відмінок від дієслівного іменника, то й споконвічна функція його в реченні – додаток [17, с. 41]. В.О. Богородицький також відносить об'єктивний інфінітив до дієслівних додатків. О.М. Пешковський намагався не вживати терміна додаток, однак визнавав і вказував на синтаксичну близькість інфінітива до додатка [10, с.312].

Проаналізувавши речення, можна простежити, що об'єктивний та суб'єктивний інфінітиви є формами повнозначних релятивних (синсемантичних) дієслів, які обов'язково вимагають інших повнозначних слів для реалізації певної семантики, а саме обов'язкових поширювачів із визначенням семантико-граматичним значенням.

Отже, не всі інфінітиви повнозначних дієслів входять до складу складеного дієслівного присудка двоскладного речення. За граматичною традицією "складений дієслівний присудок являє собою аналітичну єдність на позначення дії, процесу і стану, модифікованих у модальному чи фазовому плані" [2, с.78]. О.М. Пешковський до складених присудків відносить сполучення дієслівної зв'язки з другорядним предикативним членом і їх органічному зв'язку [10, с.220].

Загалом у граматичній науці вчення про синтаксичне розмежування суб'єктного та об'єктного інфінітива у словосполучках дієслова з інфінітивом ґрунтовно розроблено. Учені погоджуються з тим, що об'єктивний інфінітив виконує синтаксичну роль лише другорядного члена речення – додатка, рідше обставини і означення. Щодо словосполук

з суб'єктивним інфінітивом, то немає єдиного погляду на те, які з них варто вважати складеними дієслівними присудками, а які членувати на другорядний член та простий присудок. У "Синтаксисі словосполучення і простого речення" Н.Л. Іваницька наголошує на тому, що будучи основою і своєрідним критерієм відмежування предикативних структур від непередикативних, суб'єктивний критерій відмежування предикативних розв'язання питання про склад допоміжних дієслів, бо недостатні для особливості інфінітива, саме його зв'язок з суб'єктом. Виділення допоміжного дієслова на основі цієї ознаки не зовсім виправдовує себе, тому що в такому разі уся складова сукупність інших ознак особових дієслів та інфінітивів не розкривається [13, с.76].

Н.Л. Іваницька виділяє деякі критерії розмежування допоміжних дієслів у складених дієслівних присудках та дієслів у функції простих присудків із залежним інфінітивом у ролі другорядного члена речення. Мовознавеш, перш за все, вказує на те, що "ступінь одного члена речення – складеного присудка чи двох – простого присудка і залежного від певної групи дієслів, які сполучаються лише з інфінітивом і утворюють з ним складені дієслівні присудки. Це такі дієслова: *могти, мусяти, звеліти, сміти, намагатися, наміряться, вміти, умудритися, спробувати* [6, с.55]; *Третій зарізка не втрускаючи з психологією* (Я. Орос); *Хоч-не-хоч, а я мушу про це наголосити* (Я. Орос). До складу єдності, можна також віднести *заходитися, перестати, розхотітися* (Я. Орос). До складу дієслів полягає в тому, що вони вимагають після себе заповнення позиції лише неозначеною формою дієслова і така абсолютна семантична єдність зумовлює й граматичну єдність. Щодо дієслова *вміти*, то однозначно сказати, що воно виявляє абсолютну сполучуваність із інфінітивом не можна. Адже в певних випадках після нього вживається іменник в родовому відмінку у значенні *знати щось: Як це не вміти пісні?* (З журналу). Мовознавці також робили орієнтацію на принцип смислової завершеності структури особове дієслово + інфінітив і, досліджуючи, розійшлися в своїх поглядах. Якщо Л.А.Булаховському інфінітив при дієсловах *могти, вміти, сміти, мусяти* нагадує прамий об'єкт [8, с.102-103], а О.М. Гвоздев інфінітив у висловах такого зразка *як люблю овогородити* відносить до додатків [4, с.94], то Є.М. Галкіна-Федорук значну кількість таких словосполук відносить до складеного дієслівного присудка [15, с.324-325].

Ознакою синсемантичних (інтенційних, неповних, незамкнених) дієслів є їх сполучуваність з інфінітивом, який у деяких випадках співвідноситься з додатком: *Максим та Яєдоха... раяли молодим переїхати на зиму жити на хутір* (Панас Мирний); *Леміщка обіцяла випрохати коней у свого старого* (І. Нечуй-Левицький).

- У такий зв'язок найчастіше вступають релятивні дієслова, що означають:
- 1) бажання суб'єкта виконати дію (*прагнути, бажати, збиратися*);
 - 2) домовленість, намір виконати дію (*обіцяти, домовитися, мріяти*);
 - 3) сприяння або перешкоду у виконанні дії (*дозволити, допомогти*);
 - 4) небажання виконати дію (*уникати, відмовлятися*) [16, с.127].

Дієслова відкритої семантики вступають у сполучуваність в основному із об'єктивним інфінітивом.

Більшість дієслів релятивної семантики мають здатність сполучатися з інфінітивом, але не кожне з них виступає допоміжним у складеному дієслівному присудку. Лексичні значення дієслів релятивної семантики неповно розкриваються формою самих слів, а отримують повну смислову завершеність у їхній сполучуваності із залежними словами, тобто з інфінітивом. Наприклад, дієслова зі значенням продовження дії (*заставитися, залишатися, продовжувати*) можуть бути в ролі як допоміжних, так і простого дієслівного присудка. Основним критерієм розмежування інфінітива в цьому випадку

слугує наявність обставини місця в реченні, яка забезпечує дієслову статус простого дієслівного присудка: *Командування продовжувало сюди стягувати величезні сили* (В. Кожелянко) і *Олег так і залишився сидіти за кермом* (З газети). Але не завжди обставина місця є основним показником розмежування. Н.Л.Іваницька зазначає, що, "як правило, обставина місця наявна при складеному дієслівному присудку з інфінітивом, вираженим дієсловами *сидіти, лежати, стояти*" [6, с.56]. Порівняймо: словосполуча *залишитися сидіти (стояти, лежати)* не трансформуються, але *залишитися соворити* → *залишитися для переговорів* – відбувається трансформація. І.П.Распопов також висловлює таке твердження, що структури типу *залишився наачатися, сподівався зустрітися* не становлять один головний член речення – присудок [11, с.53].

Одним із засобів розрізнення простого присудка із залежним додатком, вираженим інфінітивом, від складеного дієслівного є наявність трансформації. Об'єктивність такого критерію забезпечується тим, що структурні характеристики встановлювалися на базі обстеження великої кількості матеріалу, а також тим, що трансформаційні характеристики виведені на підставі реальних, конкретно вживаних у текстах зразків [13, с.76]. При такій трансформації відбувається перетворення придієслівних інфінітивів у іменники, наприклад: *почали розпечатувати конверт* → *почали розпечатування конверта; продовжувала пити воду* → *продовжувала пиття води; запропонував скласти речі* → *запропонував складання речей*.

Синтаксично розмежованими вважають ще суб'єктні структури дієслова з інфінітивом, яким властиві трансформації розчленування. Суть такої трансформації полягає в тому, що членується суб'єктна структура „дієслово + інфінітив” на два структурні елементи, які в сукупності виражають зміст, тотожний із змістом структури „дієслово + інфінітив” [13, с.78]: *пішов повідомити* → *пішов, щоб повідомити, сподівався прийти* → *сподівався, що прийде; погрожував убити* → *погрожував, що вб'є*. Застосовуючи трансформацію розчленування при розборі речення, особове дієслово та інфінітив можуть не утворювати граматичну єдність і бути окремими членами речення: простим присудком та додатком.

Інфінітивний підмет відносять до не менш складного – граматичного явища в мовознавстві, ніж присудок. Н.Л.Іваницька виділяє два види предикативних відношень між головними членами речення (підметом та присудком): "предмет" – "ознака" і "ознака" – "ознака". Саме в реченнях другого виду "ознака" – "ознака" основною формою підмета виступає неозначена форма дієслова, яка й виражає незалежну ознаку (дію) [5, с. 31]. У таких реченнях інфінітив набуває ознак іменника в називному відмінку; називає так дію, як іменник-предмет.

У системі української мови речень із підметами, вираженими інфінітивом, небагато. Ще менше речень із інфінітивним одиничним підметом, тому що переважна більшість дієслів вимагає після себе певних словоформ, які доповнюють їхню семантику. Такі речення переважають у художній літературі. Досить часто речення з одиничним інфінітивом можна знайти у творах на воєнну тематику, де хтось наказує виконати певне завдання, наказ: *Шукати! Спинити! Встати! Тікати!* (І.Багряний). У реченнях такого типу вживаються дієслова абсолютної семантики, але переважна більшість дієслів потенційно здатна мати при собі залежні члени речення: *Забути про ворога* (І.Багряний); *Убити – це невідкладна потреба і надзвичайно важливе завдання* (І.Багряний). Дієслова *забути, убити* потребують уточнення їхньої семантики.

Специфіка дієслів у позиції одиничного інфінітивного підмета зумовлює закритість формально-граматичної структури речення, якщо дієслово абсолютної семантики: *І пішов би до нього. Глянути бі! Глянути в його очі!* (З газети). Якщо інфінітивний підмет виражений дієсловом релятивної семантики, він вважається відкритим, оскільки ці дієслова обов'язково вимагають після себе інших словоформ: *Охороняти флору і фауну – справа благородна* (З газети). Речення з інфінітивним підметом мають свої властивості.

У таких реченнях інфінітив вказує на незалежну ознаку, якщо він виражається дієсловом абсолютної семантики. Якщо ж це дієслово релятивної семантики, то інфінітив, виражений незалежною дією, яка характеризується присудком, прогнозує, що інфінітив, виражений іншими членами речення, обов'язково залежними від інфінітива (компонентами приінфінітивної залежності).

Отже, для точного визначення синтаксичної ролі інфінітива у двоскладному реченні, необхідно враховувати критерії його виокремлення у складеному дієслівному присудку. Це дає змогу розглядати складений дієслівний присудок як складну, дискусійну та аналітичну форму з наявним розподілом елементів щодо їх функціональної участі в ньому. Речення з інфінітивним підметом є синтаксичними структурами особливого типу, які також потребують спеціального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брилль М.А. Современный русский язык. / М. Брилль, В. Коломенко – К.: Вища школа, 1983. – 455 с.
2. Велюшевський І.П. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Дабль, 1993. – 368 с.
3. Галочка Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Галочка, І.С. Олійник – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
4. Галочка А.Н. Будова простого речення з інфінітивним підметом // Українська мова і література в школі. – 1977. – №8. – С.30-37.
5. Іваницька Н.Л. Наукові основи визначення синтаксису простого речення: Посібник із спецкурсу. – Вінниця: Вид-во Віп, держ. пед. ун-ту ім. М.Кобилянського, 2003. – 109 с.
6. Кротюк С.В. Словник лінгвістичних термінів / Кротюк С.В., Роденко Н.С. – К., 1957. – 235 с.
7. Курс сучасної української літературної мови. Т.ІІ: Синтаксис / за ред. Л.А.Булаховського. – К., 1951. – 406 с.
8. Лінгвістический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярица. – М., 1990. – 685 с.
9. Лепшицький А.М. Русская синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 451 с.
10. Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке / Распопов И.П. – М., Просвещение, 1970. – 170 с.
11. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов / Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
12. Синтаксис словосполучения і простого речення / За ред. М.А. Житобрані. – К.: Наук. думка, 1975. – 221 с.
13. Современный русский литературный язык: Учеб. для филол. спец. пед. ин-тов / Под ред. П.А.Леканта – М.: Высш. шк., 1988. – 416 с.
14. Современный русский язык. – Ч.2: Морфология. Синтаксис / Под ред. Е.М. Галочной-Федорук. – Изд.МГУ., 1957. – 515 с.
15. Савчук Т.В. До питання об'єктивності критерію визначення релятивної дієслівної семантики // "Наукові записки" Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Кобилянського. Життя наук. праць. Серія: Філологія, 2003. – Випуск 5. – Вінниця. – С.127.
16. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – 620 с.
17. Якобсон Р.О. Шафтера, глагольные категории в русской грамматике // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 95-113.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто критерії виокремлення інфінітива у складеному дієслівному присудку, а також специфіку інфінітивного підмета.

Ключові слова: інфінітив, складений дієслівний присудок, семантична єдність, суб'єктний та об'єктний інфінітив, дієслово релятивної семантики, дієслово абсолютної семантики.

The article studies the criteria of separation of the infinitive in complex predicate and specific character of the infinitive subject.

Key words: infinitive, complex predicate, semantic unity, the object and subject infinitives, relative semantic verb, absolute semantic verb.